

ULEMA VE CAMİLERİYLE KİLİS MEDRESELERİ

Ahmet Turan HAZAR

GİRİŞ:

Osmanlı zamanında Halep Livası'nın kazası olan Kilis, Yavuz Sultan Selim zamanında alınarak Osmanlı topraklarına katılmıştır. Kilis hakkında tarihi kaynak olarak Kâtip Çelebi *Cihannüma*, Evliya Çelebi *Seyahatname*, Şemseddin Sami de *Kâmusul Âlam*'ında bilgi vermektedir. Kilis, *İslâm Ansiklopedisi*'nde de bahse konu olmuştur. Ayrıca Devlet Salnameleri'nde de Kilis hakkında bilgi verilmektedir.

1058 (1648) Kâtip Çelebi, *Cihannüma*'sının 593. sayfasında Kilis hakkında bilgi verirken¹ Evliya Çelebi'nin *Seyahatnamesi*'nde de²; *Ve cümle 7 Medrese ve 11 Sıbyan Mektebidir* denilmektedir³.

Evliya Çelebi, dönem olarak (XVI. ve XVII.yy.) meşhur *Seyahatname*'sini yazmış ve bu eser sonradan İbrahim Müteferrika tarafından bastırılmıştır. Evliya Çelebi'nin Kilis'e geliş tarihini tam olarak tesbit edememekle beraber H.1008/M.1599'dan önce olduğunu ve 1570'lerden sonra Kilis'i ziyaret ederek (XVI.yy.) 30 camiyi incelediğini ve bazı camiler hakkında da bilgileri verdiğini İbrahim Hakkı Konyalı merhumun "*Abideleri ve Kitabeleriyle Kilis Tarihi*"nden anlıyoruz. Bu eserin 14 ve 15. sayfasında yer aldığı şekilde Evliya Çelebi 9 Cami hakkında bilgi vermektedir.

Bu camiler;

1- Canbolat-Tekye Camii ile Mevlevinane Mescidi ve Tekkesi.

2- Büyük Camii (Ulu Camii-Camii Kebir olabilir).

3- Hasanbey Camii (Muallak Camii). Banisi Hasanbey'dir. Yoldan camiye basamaklarla çıkılır, demektedir.

4- Tabakhane (Debbağhane) Camii. Tabakhane Mahallesindedir.

5- Şeyh Camii.

6- Cüneyne Camii (Küçük cennet anlamındadır).

7- Ali Subaşı Camii (Günümüzde tesbit edemedik).

8- Ali Çavuş Camii (Günümüzde tesbit edemedik).

9- Hacı Hilâl Mescidi (Zamanında Vakıflar İdaresi'nce satılmış).

Şemseddin Sami Bey'in *Kâmusul Âlam*'ında Kilis'ten bahsedilmekte⁴ ve 37 Cami, 14 Mescid, 8 Medrese, 1 Rüştüye, 25 Sıbyan Mektebi, 24 Tekke ve 5 Hamam sayılmaktadır.

1284 (1771) tarihli 204 sayfalık Vilayet Salnamesi'nde de Halep Livası'nın kazası olan Kilis'in içinde 34 Cami, 2 Mescid, 11 Medrese, 35'i Müslüman 5'i Hristiyan 40 Mektep'ten bahsedilmektedir.

1326 (1911) tarihli Salname'de ise 37 Cami, 14 Mescid, 24 Tekke, 8 Medrese, 496 cilt kitaplı bir Kütüphane, 1 Rüştü Mektep, 25 İptidai Mektep'ten bahsedilmektedir. *İslâm Ansiklopedisi*'nde ise Kilis hakkında bilgi verilirken Evliya Çelebi'nin 30 Cami sayısına karşı 1312 (1894) tarihli Salname'de⁵ bunun 37 Cami ve 14 Mescid olduğu, Evliya Çelebi'nin 7 Medrese sayısına karşı yine aynı

1. KONYALI, İ.Hakkı, *Kilis Tarihi*, s. 12.

2. *Seyahatname*, C:IX, s. 361 vd. İstanbul, 1935.

3. KONYALI, *age.*, s. 15.

4. KONYALI, *age.*, s. 20.

5. KONYALI, *age.*, s. 226 vd.

Salname'de 8 Medrese olduğu belirtilmektedir. Ayrıca 1324 Hicri tarihli Salname'de de⁶ Kilis'ten bahsedilmektedir. Kısaca, Konyalı merhumun *Kilis Tarihi*'nde bu konularla ilgili yeterli bilgi, ilk bölümlerde verilmiştir.

Özel merakımız üzerine araştırmamız esnasında bu bilgileri derlediğimiz 1932 tarihli (Cumhuriyet Kütüphanesi sahibi Osman Vehbi tarafından yayımlanan) Av.Kadri Timurtaş'ın *Kilis Tarihi* ile İ.Hakkı Konyalı'nın (Kilis Eski Belediye Başkanlarından Celal Varış zamanında Kilis'i bizzat gezip göyerek hazırladığı) "*Abideleri ve Kitabeleriyle Kilis Tarihi*"nin Camiler ile Medreselerden bahseden kısımları ile Sh:331'den sonraki Cami ve Mescidler kısmı incelenebilir. Araştırmamız esnasında Tekye Camii, Büyük Camii ve Tabakhane Camileri ile Mevlevihane Mescidinde Medrese olduğunu tesbit ile 15 adet Kilis'teki medreselerin bir kısmının sonradan yapıldığı, bazen de mektep olarak kullanıldıkları ortaya çıkmaktadır.

Eserinde 30 Cami arasından 9'u hakkında bilgi veren Evliya Çelebi; 9 Çeşme, 11 Kârgir Han, 2170 Dükkan, 3 Hamam⁷ ve 7 Tekke'den bahsederek Hacı Ali Ağa'nın hayratı olan Mevlevihane'den de bahsetmektedir. Ayrıca 4 tane Saray hakkında da bilgi vermektedir. Konyalı merhuma göre Canbolat Bey'in yaptırdığı 3 hamamdan biri Kilis Hoca (Koca) Hamamıdır.⁸

Araştırmamız esnasında her iki Kilis Tarihi'nden tesbit edebildiğimiz Medrese ve Camileri incelerken bu Medreselerde ders veren güzide alimlere de değineceğiz. Arzu edenler Timurtaş'ın Kilis Tarihi'nin II.bölümünü oluşturan Kilis'li Alimler kısmı ile Konyalı'nın Cami ve Mescidler kısmını inceleyebilirler. Kilis Camileri ve medreseleriyle buralarda ders veren hocalara geçmeden evvel belirtelim ki; Her iki Kilis Tarihi'nde bu alimler hakkında bilgi verilerek biyografileri ve eserleri tanıtılmıştır.

Ayrıca, Kilis'in mantık ilmi sahasında yetiştirdiği bir önemli alim olan Abdullah Enveri Efendi'yi inceleyen ve Konya Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi mezuniyet tezini hazırlayan Kilis'li Fahri HOŞAF'ın da bir küçük çalışması bulunmaktadır. Yayınlanmayan bu çalışmanın yanında daha büyük çaplı bir incelemeye gerek bulunmaktadır. Fahri HOŞAF'ın hazırladığı 23 sayfalık mezuniyet tezi konu hakkındaki tek ilmi çalışma olup, yenileri beklenmektedir (Konya-1989).

KİLİS MEDRESELERİ

- 1- Canbolat-Tekye Camii ve Medresesi,
- 2- Hacı Ali Ağa Medresesi ve Mescidi (Mevlevihane),
- 3- Ulu Camii Medresesi (Camii Kebir),
- 4- Tabakhane Camii ve Medresesi,
- 5- Kesikminare Camii ve Medresesi,

- 6- Çalık Camii ve Medresesi,
- 7- Servili Medrese ve Mescidi,
- 8- Çekmeceli Camii ve Medresesi
- 9- Kadı Camii ve Medresesi,
- 10- Hindioğlu Camii ve Medresesi,
- 11- Küçük Camii Medresesi (Mektep),
- 12- Kemaliye (İbrahim Efendi-Mehmed Paşa) Medresesi ve Camii,
- 13 - Pırlıoğlu Camii ve Medresesi,
- 14- Güllü Camii ve Medresesi,
- 15- Cedit Hüseyin Ağa Medresesi ve Camii.

Evliya Çelebi'nin rakamlarına göre Kilis ve Antep'te 7 medrese bulunurken İstanbul'da 53 (Diğer bir tespit: 178), İzmir'de 40, Bursa'da 22, Amasya'da 10, Manisa'da 9, Diyarbakır'da 8, Tarsus'da 6, Demirci-Sivas ve Usküp'de 5, Ankara-Bitlis ve Van'da 4, Afyon'da 3 medrese bulunmaktadır. Medreseler, Osmanlı topraklarına dağılmış olup, XV. ve XVI. asırda sayıları 500'e yaklaşmıştır.

Tekye Camii ve Medresesi: Tahminen 1562'lerde yapılan cami, minare, türbe, şadırvan, mektep ve meşrutaları şeklinde bir külliye'dir. Kanuni devrinde yapılan bu mabedin etrafındaki Mektep hakkında Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün 4 Esas No'lu Defterinin 217. sayfasında bilgi verilmektedir.

Tekye Camii ile ilgili Vakfiye'ye göre, mektep hocası 4 akçe yevmiye alacaktır. Günümüzde bazı odaları-hücreleri duran bu mektep, medrese olarak da kullanılmıştır.

Mevlevihane Mescidi Medresesi: Mevlevihane 1525'de camiden önce yapılmış olup, hem cami hem de Mevlevihane Mescidi, medrese şeklinde çalışmıştır. Günümüzde tekkesi yok olan Mevlevihane Mescidi Medresesi'nin, Hacı Ali Ağa Zaviyesi Vakfı mevcuttur.

1170 (1757)-1240(1825) tarihleri arasında yaşayan Kilis'in yetiştirdiği son devir alimlerinden Yavaşçazade Hacı Haşim Efendi bu medresede ders okutmuştur.

Ulu Camii Medresesi: Evliya Çelebi'nin bahsettiği Büyük Camii (Camii Kebir-Ulu Camii)'de de medrese bulunmaktaydı. 1153 (1741)-1228 (1813) tarihleri arasında yaşayan meşhur Kırıkoğlu Abdurrahman Efendi ile son devir hocalarından 1217 (1802)-1305(1887) tarihleri arasında yaşayan Ulu Camii imamlarından şair ve hoca Bekir Vahit Efendi ders vermişlerdir.

6. KONYALI, age., s. 257 vd.

7. Paşa-Polatlızade Hamamı, Hasanbey Hamamı ve muhtemelen Eski Hamam Vakıflarca restore edilmektedir.

8. KONYALI, age., s. 421 ve 554.

Tabakhane Camii Medresesi: Halen medrese odalarının bir kısmı anbar halinde olan Tabakhane Camii'nde 1220 (1806)-1295 (1881) yılları arasında yaşayan güzide alimlerden takva sahibi Hattat Hoca Mustafa Efendi ile 1341 senesinde irtihal eden oğlu Abdullah Efendi ders okumuşlardır.

Kesik Minare Camii Medresesi: 1033 (1623) Halen mevcut olan ve eskiden minaresi yıkıldığı için bu adı alan caminin medrese kısmı günümüzde Vakıflar İdaresi'nce Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı Kilis Müftülüğü'ne resmi Kur'an Kursu olarak kiralanmıştır. Bugün burası tek kaynak olarak Kilis'te meşhur Kurra Hafız merhum Kamil KIDEYŞ'in neslini, genç Kur'an hafızlarını yetiştirmektedir.

XVIII. ve XIX.yy'da burada ders veren dünyaca ünlü alimler (müdürrisler) Kilis Medreseleri'nin MANTIK FAKÜLTESİ'ni oluşturmuşlardır. Mantık İlimi'nin çığırını açan ve 1171(1758)-1236(1821) yıllarında yaşamış olan Mantikî Hacı Ömer Efendi ile 1180 (1767)-1263(1847) tarihleri arasında yaşayan ve talebesi olan Büyük Hoca namındaki Dokuzluzadelerden Hocasade Abdurrahman Efendi, ayrıca oğlu ve talebesi olan 1261 (1826)-1303(1887) tarihleri arasında yaşamış dünyaca ünlü Hocasade Abdullah Enverî Efendi burada ders vermiş ve çeşitli telifatta bulunmuş, mahdut olan mantık misallerini çoğaltarak mantığı Türkçeleştirmiş ve Mantık İlimi'ni geliştirmişlerdir.

Babası ile birlikte halen kabri Kilis Musalla Mezarlığında bulunan ve manevi feyzi yüksek Abdullah Enverî Efendi'yi inceleyen Fahri HOŞAF'ın tez'de belirttiği gibi konu hakkında kaynak ve bilgi kıtlığı olup, Mantık İlimi bu hoca'dan sonra adeta Kilis'te sönmüş ve Osmanlı'nın son devrindeki çoraklıktan burası da nasibini almıştır. Bu zatın zamanında değil Osmanlı, yurt dışından dahi talebesi olmuştur. Zamanın Padişahı Sultan Abdulmecid'e sunulan eserleriyle takdir olarak 100 lira ihsana nail olmuş ve ayda 150 kuruşluk maaşı kendisine kaydı hayat şartıyla bağlanmıştır.

Savaşta gördüğü bir rüya üzerine, kendisini seven Kilis'li bir subay tarafından Hoca Abdullah Enverî Efendi'nin vefatından çok sonraları mezarı yaptırılarak üstü kapatılmıştır. Geçmiş yıllarda Belediyece düzenlenen Musalla Mezarlığı'na gidildiğinde bu zatın kabri halâ bu şekilde görülebilir. Çok değil yüz sene evvel vefat eden bu alim zat, maalesef günümüzde yeterince tanınmamakta ve günbegün de unutulmaktadır.

Servili Medrese: Yine Hocasadelardan Abdullah Enverî Efendi'nin kardeşi 1260/1844)-1305(1888) yılları arasında yaşamış Mehmet Tahir Efendi ile ondan evvelki ülemeden olup, 1202 (1788)-1272(1856) yıllarında yaşayan ünlü Sadakazade Hacı Sadık Efendi, Servili Medrese'de ders okumuştur. Bugün servisi mevcut olan bu medre-

se'nin (Akcurun Camii civarı) mescidi maalesef Vakıflarca kadro dışı bırakılarak satılmış olup, alan şahıslarca yıkılmıştır.

Tekrar Kilis'deki mantık ilmi ile alimlerine bir göz atacak olursak; Mantikî Hacı Ömer Efendi, hocazade Abdurrahman Efendi ve oğlu (Servili Medrese'de diğer ilimlerin yanında Mantık dersleri de veren Hocasade Mehmet Tahir Efendi ile) Hocasade Mantikî Abdullah Enverî Efendi, Mantık ilmini adeta tamamlamış, yaymış ve şu sözün söylenmesine sebep olmuşlardır: "*Evvelühâ iblis... ve âhirühâ Abdullah Enverî fi Kilis*" Yani, mantık şeytanla başlar, Kilis'li Abdullah Enverî Efendi'yle biter. Allah'a karşı kıyas yolu ile mantık yürüten ilk varlık olan Şeytan'dır ve Mantık İslâm Alimlerinin kavline göre Kilis'li bu hocanın azim ve himmetiyle tamamlanmıştır.

Abdullah Enverî Efendi'nin müdürrisliği zamanında Kilis mantıkçılığı, mantık ilmi de kendi varlığının en yüksek kısmına yetmiş bulunuyordu. Tasavvufa da çok meraklı olan Abdullah Enverî Efendi, Nakşibendi Şeyhlerinden Baytazzade Hacı Abdullah Şâh Sermest-i Veli Efendi'ye intisap ederek seyr-i sülûkunu tamamlamış ve manevi kemalâta ermiştir.

Çalık Camii Medresesi: Caminin kuzeyinde olan medrese kısmı daha önce yapılmış olup, 1094 (1682) Çalıkoglu Hacı Ali b. Çalık Mehmed Ağa Medresesi Vakfı bulunmaktadır. 1095(1683) yılında yapılan cami halen mevcut ve ibadete açıktır. Medrese odalarının çoğu yıkılmıştır. Kuyusu ise halâ çalışmaktadır. Banisi olan Hacı Ali Ağa'nın kabri halen cami avlusundadır.

1198 (1784)- 1293(1877) yıllarında yaşayan ve medrese'de ders veren Hacı Hafız Efendi'nin tâ Fransa'dan iki talebesi olmuş, bunlar 7 yıl hücrede bannarak ders görmüşler, tahsillerini tamamlayarak döndüklerinde, hocalarına oradan hediyeler göndermişlerdir. Ayrıca bu Medrese'de manevi yönü kuvvetli olarak kabul edilen 1225 (1810)-1290 (1873) tarihleri arasında yaşamış son devir ulemâdan Oylumluzade Mehmed Efendi de ders vermiştir.

Çekmeceli Camii Medresesi: Kilis'te medrese, kütüphane ve âlim dendiğinde akla ilk gelecek olan yerlerden bir tanesi de meşhur Çekmeceli Camii ve Medresesidir. Halen Baytaç Tekkesi'nin yanındaki cami ile medrese hücreleri mevcut olup, 1685-1757 (1171) tarihleri arasında yaşayan ve camiye ismini veren Çekmecelizade Mustafa Efendi ile 1739-1807 (1202) tarihleri arasında yaşayan Çekmecelizade Mehmed Efendi burada ders vermişler ve telif eserler vererek 600 cilt'lik Çekmeceli Kütüphanesini meydana getirmişlerdir. Bugün bu kütüphane ve kitapların akibeti bilinmemektedir.

Bu alimlerin cediti İstanbul Çekmece'den Mısır'a savaşa giderken burayı görüp savaş dönüşü

buraya yerleştiklerinden "Çekmecelizadeler" olarak anılmaktadırlar.

Bu arada Baytazzade Hacı Abdullah Serмест Efendi'den de bahsedecek olursak; Baytazzade Mehmed Vakıf Efendi (Kilis Şeyhi)'nin babası olan bu güzide alim de tekkesinde ilmi ile hizmet etmiştir. Mısır'da Tıp tahsili de yapan Serмест-i Veli hem ders vermiş, hem telifat yapmış, kütüphane ve tekkesi ile etrafa ün salmıştır. Tekkesi ise halen mevcut olup, Konyalı merhumun eserinde tekke-ler bölümünde bilgi verilmiştir.

Kadı Camii Medresesi: 1822 Kara Kadı Camii'nin medresesinde 1250 (1835)-1311 (1896) yıllarında yaşamış olan Kilis'in yetiştirdiği en son alimlerden Keçikzade Müftü Abdurrahman Efendi ders vermiştir. Aynı zamanda camiiye yönetmiş ve mütevelliliğini de yapmıştır. Kadı Camii günümüzde Vakıflarca restore ettirilip onarılmıştır.

Hindioğlu Camii Medresesi: Kilis Voyvodası 1075 (1664) Kör Hüseyin Ağa'nın yaptırdığı bu medresede 1171 (1757)-1248 (1832) yılları arasında yaşayan Hakiî Kadim (Davut Ağazade M.Hakiî Efendi) ile 1257 (1840)-1303 (1886) Kırkoğlu H.Fazıl Efendi ders vermişlerdir. Camii halen mevcut olup, medresesi ise ev olmuştur.

Küçük Camii Medresesi: Şimdi neresi olduğunu bilemediğimiz ve bir zamanlar Sıbyan Mektebi olan meşhedlik mahallesi'ndeki Küçük Camii Medresesinde ünlü alimlerden 1114 (1703)-(1756) yıllarında yaşamış olan M. Esad Efendi (Şeyhülislâm) ders vermişlerdir. Çıplakzadeler bunların ahfadıdır. Bu mabed Vakıflarca şahsa satılmış olup, pekmezhaneye yapılmıştır.

Kemaliye Medresesi: İlk adı İbrahim Efendi Medresesi olan bu medrese ve mescidi Dolap Pazarında 1247 yılında Halep (Rakka) Valisi İncebayraktarzade Mehmed Paşa yaptırdığından dolayı bu ad ile anılmıştır. Mehmed Paşa Medresesi ve Mescidi yıkılarak yerine Kemaliye Medresesi yapılmıştır.

1247(1831) yılında Mehmed Paşa'nın yaptırdığı bu külliyyede 20 Oda (hücre), 1Kütüphane, 1 Dershane (anfi)li Medrese, Mescid, Kuyu ve Havuz bulunmaktaydı. Cami ve medrese odaları ile dershane ve kütüphane yıkılmış olup, alt köşede mevcut olan ve şimdi Kilis'te Öksüz Minare adı verilen, Vakıflara ait bir bölüm bulunmaktadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden Özel İdare'ye oradan da Maarif (MEB)'e devredilen cami ve medrese odalarının yerine yapılan ve bir ara Orta Mektep olan şimdiki Kemaliye İlkokulu'nun (1930) binası ve çatısı da gayet eskimiş durumdadır.

Büyükkütah Mahallesi Mehmed Paşa Sokak 91 Pafta 362 Ada 24 Parsel No'lu (15 m²)'lik cinsi cami kapısı, dükkan ve taş minare diye kayıtlı olan VGM.'nin bu mülkü şu an yanındaki okul tuvaleti ve su deposundan da rutübet almaktadır. Tarih-i

pür melalimizi anlatan bu manzara ve harap olacak durumdaki o ince işlemeli minare... Yani Öksüz Minare. Rivayete göre; Minarenin alemini tepe noktaya çıkaran Deli Silo namındaki pehlivanın bir ara eli kayınca bunu temaşa eden halk'dan birisi düşüp bayılmış ve kalpten gitmiştir. Şimdi ise manzumenin bu köşesi ölümü beklemektedir. Acilen minarenin arkasına, tuvaletlerin yanına bir mescid yapılmalıdır.

Yeni Camii, Mehmed Ali Paşa Camii, Büyük-kütah Camii ve İncebayraktarzade Mehmed Paşa Camii gibi isimler alan bu medrese ve mescidin ders verenlerinden biri de 1196 (1782)-1279 (1863) tarihleri arasında yaşamış olan Karadağlı Hafız Mehmed Efendi'dir.

Pirlioğlu Camii Medresesi: Bir zamanlar mevcut olan ve Kilis'e hizmet eden bu medrese hakkında yeterli bilgi ve belge bulamadık.

Güllü Camii Medresesi: Vakıflarca satılan ve alan kişinin yıkarken enkazı altında can verdiği Güllü Camii ve medresesinde 1133 (1720)-(1796) yıllarında yaşamış Kilis'li şair, meşhur Mustafa Ruhu Efendi ders vermiştir. Güllü Camii'nin akarı olan arazileri de Fidanlık Müdürlüğü (Tarım Bakanlığı)'ne satılmıştır.

Cedit Hüseyin Ağa Medresesi: Cedit Hüseyin Ağa Medresesi ve Camii Vakfı'nın olduğunu belirten Konyalı'nın bu kaydına Kilis'li Avukat Kadri Timurtaş'ın kitabında rastlayamadık. Konyalı merhumun belirttiğine göre vakfiyede denilmektedir ki; Yeni yapılan bu mescide ve medreseye hayırseverlerden Halil Efendi adında bir zat Boyahane vakf etmiştir. Yeni yapıldığına göre, burası Hindioğlu Camii Medresesi olmayıp şimdi ismi bilinmeyen ve muhtemelen satılan bir camii ve medresedir.

Kilis'li Kadri Bey'in kitabında bahsedilir ki; 1275 (1860)-1331(1916) yıllarında yaşamış olan Lütfullah Hâzım Efendi (şair), Derviş Mehmed Camii'nin hücrelerinde kalarak Bekir Vahit Efendi ve Müftü Hakiî Efendi'den ders görmüştür.

Derviş Mehmed Camii kuvvetle muhtemel Kilis'de Karadeniz ailesinin 5.000 liraya alıp yıktığı Hacı Derviş Camii olup, meşruta odaları halen Fahrettin Karadeniz ismindeki tüccarın dükkanlarıdır. Vakıflar Öğrenci Yurdu'nun karşısındaki sokağın içinde olan ve Kilis'de yıkılışı sırasında bir çok olaylara da sebep olan Hacı Derviş Camii'nin yapılış yılları 959(1551) senesidir. Halen cami ve minarenin temelden bir kısım duvarları ayakta. Bir ara alan kişiler tarafından depo olarak da kullanılan bu mabet Cumhuriyetin ilk yıllarında "gerek yoktur" denilerek, Vakıflarca kadro harici bırakılmış ve satılmıştır.

Satılan diğer bir yer de Revhaniyye Camii ve zaviyesi (yıkılmış) ile diğer bir zaviye mescididir.

1965-66 yıllarında 9 adet ilkokulun bulunduğu Kilis'de (Konyalı merhumun eserinden öğrendiğimiz) Evliya Çelebi'nin bahsettiğine göre, Kanuni zamanında 7 Medrese (veya 8) ile 11 adet Sıbyan Mektebi (İlkokul-Mahalle Mektebi) vardır.

Şimdi de Kilis'deki kitaplıklar ve kitaplar hakkında az da olsa bilgi verecek olursak; Kilis'de yetişen alimlerin çoğu te'lif-yazma eser bırakmış ve bunların bir kısmı kaybolurken bir kısmı da evlâdında kalmıştır. Hele son devir şairlerin divanları maalesef yayınlanamamışlardır.

Çekmecelinin 600 ciltlik kütüphanesi ile Tekye Camii ve Mehmed Paşa Camii Kütüphanelerinden yazımızın muhtelif yerlerinde bahsetmiştik. Kilis'li Kadri Timurtaş'ın Kilis Tarihi'nden tesbit edebildiğimize göre Uncuzade Hasan Efendi'nin (1710-1780) ilmi mikat'a dair (Mukantara ve Rubülmucip) kitapları Evkâf Dairesi'nce Orta Mektep kitaplığına nakil olmuştur. Yine Bekir Vahit Efendi (Şair)'nin yazma olan Divançesi ve Hacı Abdülhafî Mahir Efendi (şair)'nin Divançesi ile Mecmuası da Orta Mektep kitaplığına nakil olmuştur. Muhtemelen Okul Kitaplığında bulunan bu eserlerden biri olan Bekir Vahit Efendi'nin Divanı son zamanlarda bulunmuştur.

Şu anda mescid ve kitaplık şeklinde faaliyet veren Mevlevihane'de de bir kısım yazma ve baskılı eserler bulunmaktadır. Bu mescid Kilis Müftülüğü'nce gündüzleri ibadete açık bulundurulmaktadır.

Kilis'li merhum Kadri Timurtaş'ın Kilis Tarihi'nde bahsedilen bazı şahsiyetlere bu çalışmamızda değinilememiştir. Bunlar; Ulemadan Abdullah Efendi ölümü 1769, Celaleddin Ali Paşa (1756-1822), Cenginli Hacı Hasan Efendi (1772-1844), S. Mehmed Emin Vahid Paşa (Öl. 1828), Zıddıza-de Müftü Abdullah Efendi (1846-1916) Kilis'li Muallim Rifat Bilge (1874-1963), Hocazade İsmet Efendi (1854-1964), Müftü Abdullah Efendi-Çolakoğlu (1886-1970).

İbrahim Hakkı Konyalı'nın Kilis Tarihi'nden (Sh:404) bir nakil yapacak olursak; Tekye-Canbolat Camii hakkında denilmektedir ki: *Camii, minare, türbe, şadırvan, mektep ve meşruta odalarından teşekkül eden bu manzume* (bu odalar sonradan medrese hücreleri olarak kullanılmıştır) *devr-i mimarisinin şaheser bir yadigarıdır*. Sonradan restore edilirken içindeki boyaları Cumhuriyet devrinde bozulan ve tahrife uğrayan bu şaheser bir yadigar eser olarak Sultan Kanunî devrinin bir Osmanlı eseridir.

Sahasında kaynak eser olan Dr.Cahid Baltacı'nın *Osmanlı Medreseleri, Teşkilat-Tarih* isimli eserini medrese meraklılarına daha geniş bilgi için burada tavsiye edebiliriz.

Cumhuriyet Kütüphanesi sahibi Osman Vehbi'nin 1932'de İstanbul'da yayınladığı (Burhaneddin Matbaası) Kilis'li Avukat Kadri Bey'in Kilis Tarihi'nde (Sh:98) şöyle denilmektedir. : *"Türkiye'de mektepler taammüm etmeğe (Umumileşmeye-gelişmeye) başladıktan sonra memleketimizde de ilim hayatı medreselerin dar çerçevesinden kurtularak asrî bir şekilde inkişaf etmek yolunu tutmuştur."*

Av.Kadri Timurtaş Kilis Tarihi'nde (sh:288); *"Medrese'nin ruhi kabiliyetleri öldüren müziç tahsili"* ifadesiyle medreseleri tamamen saf dışı bırakmaktadır.

Unutmamak lazımdır ki; ilk defa kuruldukları IX. ve resmen kuruldukları XI. yy.dan itibaren medreseler önemli görevler görmüşler ve abide şahsiyetler yetiştirmişlerdir. Bu durum XVI.yy.'a kadar kesintisiz devam etmiştir. Osmanlı'nın son zamanlarındaki bozulmadan nasibini alan Vakıflar ile bunlara bağlı olan eğitim düzeni ve medreselerin çözülüş ve yıkılışları, neticede son dönemdeki çoraklaşmanın tesiri ile medreseler aleyhinde bir çok sözler söylenmiştir.

Halbuki her mahallede bulunan Sıbyan Mektepleri'nde ilköğrenim-temel eğitim verilirken medreselerde de orta ve yüksek tahsil (ihtisas-uzmanlık) verilmekte, ihtisas medreselerinden (Darulhadis-Darulkurra, Daruttıbb) ise mütehasşislar yetişmekte ve öğrencilerin bütün masrafları Vakıflarca karşılanmaktaydı. Müderrisler de Vakıflar'dan ücretlerini almakta ve medreseleri finanse eden Vakıf sistemi öğrencilere BURS bile vermekte, vakfiyeler gereğince yaz döneminde tatil yapılmakta, ayrıca Cerre çıkmak (Cer Sistemi) ile medrese talebesi ve üleması memleketin en ücra köylerine kadar giderken, yollukları Vakıflarca karşılanmaktaydı.

Külliyelerin bir birimi olan medreseler (Fakülteler) hem Okul hem de Yurt özelliği taşıyordu. Külliyeleler ise bir cami etrafında öğrenci odaları, hücreler, kütüphane, aşevi-imatehane, daruşşifa ve misafirhaneleriyle tam teşekkülü bir Üniversite halindeydiler. Bütün bunlar Vakıf olup, tüm giderleri-cari harcamaları (bina giderleri, hoca ve talebelerin ücretleri) bu amaç ve hizmet gayesi ile kurulmuş olan Vakıflarca karşılanmaktaydı.

Bunların dışında, abide şahsiyetler yetiştiren ve yaygın eğitim kurumları olan tekke ve zaviyeler-asitâneler de (Kilis'de Mevlevihâne gibi) Vakıfların eğitim-öğretim faaliyetlerinden birer şubedirler. Bunlar yaygın eğitimi yürütmüşlerdir.

Sonsöz olarak belirtelim ki; Vakıfların eğitim faaliyetleri, Enstitü düzeyinde araştırılması ve incelenmesi gerekecek dev boyutta bir meseledir.